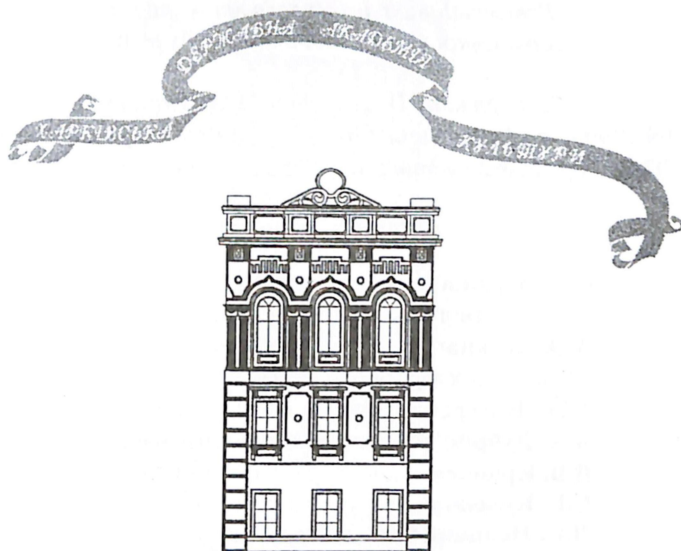

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ УКРАЇНИ

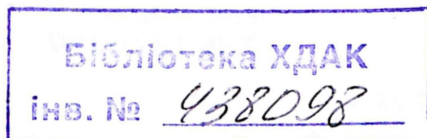

ВІСНИК

Харківської державної академії культури

Випуск 3

Збірник наукових праць

Харків- ХДАК-2000

ВИНИТИ, 1996. - 489 с.

3. Каптерев А. От компьютерной грамотности к компьютерной культуре // Библиогр. - 1998. - № 5. - С. 3-8.

Надійшла до редколегії 17.04.2000 р.

УДК 002.02:009

В.А. МАРКОВА

КНИГА І ЧАС (СПРОБА ПОСТАНОВКИ КУЛЬТУРОЛОГІЧНОГО ПИТАННЯ)

У статті розглядається взаємозалежність феномена Книги і сприймання Часу на фоні змін типів культур

Ситуація кінця. ХХ ст., яке ми тільки-но залишили, пройшло під знаком кінця: на зміну проголошеної Ф. Ніцше смерті Бога прийшло передчуття О. Шпенглером занепаду Європи, а далі смерть автора Р. Барта, кінець книги Ж. Дерріда, кінець історії Ф. Фукуями. Бачення в такій послідовності певного знаку змушує пильніше придивитися до зазначеного ряду і виділити певний інваріант, який визначає таку послідовність. Очевидно, що йдеться про глобальні зрушення в світосприйманні західної людини, і наведена ескапада є лише ланкою єдиного стану культури, ім'я якому ситуація постмодерну.

Рахунок, що був пред'явлений в ХХ ст. попередньому стану культури, на перші позиції виносив логоцентризм. Західна культура, кінець якої проголосив Шпенглер, спиралася на владу Слова, і була, насамперед, культурою книжною. Метафору Книга Світу можна визнати безперечною в своїй тотальності по відношенню до західної культури, для якої вона - коментар до тексту. Гра інтерпретацій, що породжені нею, пронизують європейську культуру наскрізь від текстів Священного Писання через метафору доби Відродження Книги Природи до хайдеггеріанської онтології мови і семіотичного пантекстуалізму, її вигини збігаються з найважливішими культурними трансформаціями. Проголошення смерті Бога є констатацією закриття тексту Священного Писання, а разом з тим і есхатологічного світосприймання, що протягом майже двох тисячоліть визначало лінійний напрям руху історії з минулого в майбутнє. Кінець історії також виявився пов'язаним із Книгою. Так, за думкою М. Маклюена, майбутнє виникло разом з писемністю, яка перетворила подію на фіксовану в часі пригоду. І таким чином кінець книги вже сприймається не як один з..., а як метафора

кінцевої завершеності західної культури. Ф. Фукуяма під кінцем історії розуміє зняття протиріч у західному світі, що тривалий час був плацдармом історії, а для такої надісторичної ситуації характерним є смерть живої культури: ...нема ні мистецтва, ні філософії, є лише музей людської історії, що ретельно оберігається. Закінчується стаття запитанням з надією на те, що саме ця перспектива багатвікової нудьги примусить історію взяти ще один, новий старт?. А тому постмодернізм не починає, як вважає більшість, нову лінію розвитку культури, а завершує стару, але завершує її цілковито і безповоротно. Що далі?

Кінець... і знову початок. І знову лінія перетворюється в коло. І знову майбутнє шукають в минулому. Вектор часу направлений вперед із минулого в майбутнє відносно суб'єкта, метнувшись вгору на початку ХХ ст., зробивши сальто і повернувшись в зворотному напрямі окреслив коло. А тому все частіше йдеться про те, що майбутнє потрібно шукати в глибинній архаїці. І головним доказом на користь такої точки зору вважається перевага в сучасній культурі візуально-акустичного образу над вербальним. Це змушує розглянути взаємозалежність феномена Книги, як стійкого інваріанта культури, і спірймання Часу.

О. Шпенглер визначив певну послідовність важливих символів для культур чутливих до часу, і серед них годинник та форма поховання. І тут же: А наші музеї, куди ми зносимо усю сукупність минулого, що стало чуттєво-тілесним! Хіба й вони не є першорядним символом? Хіба їх призначення не зберегти, на зразок мумій, тіло всієї культурної історії? Хіба ми не збираємо як незліченні дати в мільярдах надрукованих книг, так і всі творіння всіх мертвих культур у сотнях тисяч західноєвропейських місць, де в загальній масі зібраного кожний окремих предмет цілком абстрагований від плинної миті своєї нинішньої цілі – єдиного святого стосовно античності – і рівномірно розчинений у нескінченній рухливості часу.

Слово і брук: родинний скандал. В одному з інтерв'ю Ж. Дерріда назвав взаємовідношення письмового та усного слова в культурі родинним скандалом, і дійсно таке протистояння задавало лінію напруги в ній, а зміна переваги одного над іншим була свідченням певних зрушень. С. Аверинцев у розділі Слово и книга монографії Поэтика ранневизантийской литературы, яка є майже єдиною вітчизняною публікацією, в якій книга розглядається як символ певних культур, демонструє такі зрушення. Слід зазначити, що монографія С. Аверинцева, незважаючи на її філологічну спрямованість, давно вважається класичною працею, що вводить читачів у цілісний світ візантійської культури. Предметом книги автор визначає поезику як робочі установки ранньовізантійських письменників, як ці останні реконструюються з самих літературних пам'яток. Тип культури пронизує усі рівні,

утворюючи єдність. Рівні – тому й рівні, що ці рівні цілого, їх відмінність зумовлена їх взаємоспіввідношенням. Одним із таких рівнів є зв'язок між бюрократичним світом константинопольських писців - та підвищеною чутливістю до графічної форми літературного тексту. Дослідження зазначеного рівня здійснюється в колі як візантійської культури, так і попередніх культур, нащадком яких вона стала. Дослідження і порівняння літературних текстів античності та Візантії дозволили автору дійти висновку, що перед нами важливе історико-культурне зрушення, яке полягає в тому, що притаманна для Давньої Греції первинність усного слова в епоху елінізму, який розвивається на близькосхідному ґрунті - світом слова письмового, втрачається. Йому на зміну приходить культ книги, який визначає обличчя всієї середньовічної культури. Витоки такого зрушення С. Аверинцев вбачає в релігійних підвалинах та в умовах державного устрою. Доцільним є доповнити зазначений аналіз співвідношенням усного та письмового слова з чутливістю певних культур до Часу.

О. Шпенглер розрізняє дві можливості людського світобачення: те, що становиться і те, що перебуває. Б.А. Успенський, аналізуючи сприймання Часу як семіотичну проблему, відзначає, що циклічне є характерним для космологічної свідомості, визначальним для такої свідомості є символічне ставлення до подій, а лінійне притаманне історичній свідомості з причинно-наслідковим відношенням. Ю.М. Лотман аналізує текстуальність залежно від двох способів сприймання часу: циклічного та лінійного. Циклічний час передбачає безперервне повторювання вічного циклу. Йому відповідає тип колективної пам'яті, що зберігає дані про порядок, який фіксує ритуал, звичаї. На думку Ю.М. Лотмана, тип культури, який орієнтований на циклічне сприймання часу, може зовсім не мати писемності. Як приклад він наводить феномен високорозвинутої південноамериканської доінкської цивілізації. Лінійне сприймання часу ґрунтується на причинно-наслідкових зв'язках, головним для нього є подія, яку потрібно зберігати. А тому типу культури, в основі якого лежить таке сприймання часу, писемність необхідна.

Спираючись на наведену типологію, можна здійснити рецепцію феномена Книги у різних культурах, дослідити взаємозалежність її функціонування і сприймання Часу. Зважаючи на обмежений обсяг, в статті лише контурно намічаються основні лінії даної проблеми.

Серед культур з циклічним сприйманням часу слід назвати архаїчні культури та культуру Давньої Греції. Але, якщо архаїчні культури були дійсно неписемні, то в культурі Давньої Греції писемність існувала, більше того, майже всі громадяни Афінів V ст. до н.е. були грамотні. В даному разі доречно прислухатися до думки С. Аверинцева: потрібно розрізняти грамотність як практичний навик і грамотність як символ. У культурі Давньої

Греції грамотність є саме практичним навиком, символи ж там інші. На-самперед, - людське тіло, не спотворене неприродними позами (серед інших неприродних, рабських поз і поза переписувача, читача книг), тіло, якому притаманний голос, дар слова, тобто постать оратора. Мовлення оратора - його невід'ємна частина, воно здійснюється тут і зараз, його неможливо заготовити наперед, воно одиничне і неповторне, воно забезпечує повноту присутності. Письмово фіксоване слово - це лише видимість мудрості, а не справжня мудрість, воно приводить до безпам'ятства, воно не передбачає діалогу та ін. ми можемо прочитати в платонівському Федрі. Давній грек не сприймає пам'яті, історії, усе пережите ним відразу ж перетворюється на міф, він не становиться, а завжди перебуває. Саме тому давньогрецька культура орієнтована на усне слово на відміну від письмово фіксованого.

До культур з лінійним сприйняттям часу можна віднести Єгипетську та Західноєвропейську. Але важко говорити про те чи інше сприймання часу в чистому вигляді. Так, Б.А. Успенський відзначає подвійне сприйняття часу у добу Середньовіччя: сумісництво космологічної та історичної свідомостей виразно представлено в християнській догматиці. Спокутна жертва Ісуса Христа дала людству надію на спасіння, тим самим людське буття отримало напрям розвитку. Історія має кінець, який означає повну реалізацію Божого задуму на Землі. Боговтілення не припускає перевтілювання, вічного повернення. Звідси значення, яке має для християнства історія, необоротність історичного часу, історичної миті, дати, до якої прикріплено втілення надчасового.

Аналізуючи сприймання часу в культурі середньовічного Заходу Ж. Ле Гофф зазначає, що для нього характерна безперервність та лінійність, на відміну від сприймання циклічного часу античністю. Але в той же час, циклічне сприймання часу залишило свій слід у середньовічній ментальності. Кожний рік протягом тисячоліть літургія змушувала християн заново переживати стиснуту в ній з незвичайною силою священну історію. Тут ми маємо справу з магічною ментальністю, яка перетворює минуле в теперішнє, тому що канвою історії слугує вічність. Таким чином, середньовічне сприймання Часу було подвійним: есхатологічне світовідчуття задавало лінійний напрям і породжувало історію, а культ визначав циклічність і знаходив відображення в міфі. Ця подвійність відбилася і на функціонуванні Книги в середньовічній культурі.

Для раннього Середньовіччя характерною є перевага циклічного сприймання часу, який вважався сакральним, магічним. Час належав Богові, а тому в історичних хроніках відсутні точні дати, світські оповідальні тексти орієнтовані на початок подій, що характерно для міфів. Сакральної функції в

цей період набуває і Книга. Читання текстів Священного Писання передбачало не лише постійне повернення до них, а й упорядкування цих повернень згідно з річним циклом священної історії (таке читання текстів Священного Писання передбачається Церковним календарем і нині).

Ставлення до Книги як до святині позначилося і на її оформленні. Саме в середньовічному манускрипті були закладені основні елементи книги, що успадкувала сучасна цивілізація. В унікальному письмі в VII ст. слова почали відокремлюватися один від одного пропусками. Культурологічним результатом цього став поступовий перехід від читання вголос до читання про себе. Так, Августина наприкінці епохи античності вразила звичка Амвросія Медіоланського читати про себе. Це сприяло розповсюдженню молитви про себе, бо до певного часу вона читалася вголос. Поступово молитва про себе стає вищою формою звернення до Бога. При цьому досконалість моління досягається при наявності книги, а як слідство - підвищена потреба в молитовниках. Сакральний сенс букв (наприклад альфи і омеги - Я єсмь Алфа и Омега, начало и конец... (Отк. 1,8) став основою для розвитку мистецтва ініціала в середньовічному манускрипті. А вчення про одвічний Логос, втілений образ якого - людське обличчя Христа, наголошувало на візуальне сприймання, що підвищувало роль ілюстрацій у тексті. Так, Є.В.Завадська, досліджуючи втілення Апокаліпсису в середньовічній книзі, звертає увагу на те, що його текст є зафіксованими видіннями очевидця, і це зумовлює переваження ілюстраціями. Нерідко середньовічні кодекси містили близько 100 ілюстрацій. Апокаліпсис мислився як зібрання ілюстрацій, що читаються як би натомість. Сакральність книги проявлялася і в тому, що читання було не єдиним способом її використання: молитовники виступали як обереги, талісмани, виліковували віруючих від хвороби, тобто виконували роль святих мощей, а іноді й заміняли Євхаристію. Таке використання має біблійні витоки (епізод із посвяченням у пророки Іезекіїля - *Сын человеческий! Накорми чрево твое и наполни утробу сим свитком, который я даю тебе! (Иез. 3.3); в Апокаліпсисі - И взял я книжицу из руки Ангела, и съел ее... (Отк. 10, 10).*

За Ж. Ле Гоффом зміни в ментальному сприйманні часу розпочинаються з XIII ст. Саме тоді намічається поступова перевага лінійного сприймання часу над циклічним. Лінійне сприймання часу визначає рух подій, що пов'язані причинно-наслідковими зв'язками, від початку до кінця. Кожна подія фіксується оскільки вона є причиною для наступної події. Саме цим зумовлена необхідність кумуляції та зберігання фіксованих подій. Така зміна в сприйманні часу спричинила і відповідні зміни в функціонуванні Книги. Якщо до XIII ст. вона насамперед скарб, якому притаманна переважно сакральна функція, то потім книга набуває утилітарного значення. Саме в

цей період набуває розвитку університетська книга, яка в першу чергу передає знання. Ж.Ле Гофф відзначає, що зміна функцій книги була лише частковим випадком більш загальної еволюції - традиційне суспільство, в якому велику роль грала усна передача інформації, вчилося користуватися письмовим словом.

Винахід книгодрукування знаменував перемогу письмового слова над усним. Коли Гутенберг перевів європейський манускрипт у друковану книгу - нову сутність, в якій поєднуються однаковість і множинність, він поклав кінець пануванню усної схоластичної філософії...

Таким чином, лінійне сприймання часу, що передбачає підвищену чутливість до історії, яка спирається насамперед на фіксоване слово, на значний період визначило західноєвропейську цивілізацію як цивілізацію книжкову. Друкована продукція невинно зростала, відбувався процес удосконалення її структури, типізація і спеціалізація, потреба в оперативній інформації зумовила появу газет і журналів. Одночасно змінювалася і система розповсюдження і використання книги. В проектах XVII ст. відбилось прагнення відобразити порядок світу в Енциклопедії та Бібліотеці. Сама форма та структура книги співвідносилася з лінійним плином часу: вона, як правило, передбачала послідовне читання від початку до кінця.

Ідея прогресу в добу Просвітництва з її уявленнями про знання як засіб установлення загального щастя, що прийшла на зміну теологічним ідеям, при зміні орієнтирів не змінили напрямку руху Часу. Саме недовіра до знань, що тягарем минулого давить на сучасне, визначила обличчя культури ХХ ст. і теоретично сформувалася як критика західної логоцентричної традиції. Але, щоб така критика стала можливою, потрібні були глобальні зрушення у сприйманні Часу.

Кінець книги? В.Подорога відзначає, що проголошена Ф. Ніцше смерть Бога є смертю класичної філософської книги. Ф. Ніцше, розуміючи, що в його час, книга є єдиною можливістю участі мислителя в універсумі культури, робить спробу подолати книгу як систему, книгу, як лінійно упорядковану структуру. А тому - фрагментарність, незакінченість, метафоричність - ось перше, на що звертає увагу читач при знайомстві з літературними експериментами Ніцше.

Р. Барт, говорячи про смерть Автора, зазначає, що автор завжди в минулому по відношенню до книги, книга і автор самі собою розміщуються на спільній осі, що орієнтована між до та після. На зміну автору прийшов скриптор, який народжується разом з текстом, у нього є лише один час - час акту мовлення, а тому будь-який текст вічно пишеться тут і зараз.

Органічно до цього ряду примикає Ж. Дерріда з ідеями первинності письма як засобу подолання метафізичного насильства Логоса, що знай-

шов своє втілення в Книзі. Претензії, що висловлює Ж. Дерріда, стосуються саме історії, що була поєднана з логоцентричною метафізикою і вичерпала себе. Доречно зазначити, що і Р. Барт, і Ж. Дерріда мають на увазі не письмо як форму репрезентації мови, а, насамперед, як акт відкритості новим змістом, гру в середині мови. Писати – бути відкритим випадковості, визволяти себе від примусової прихильності до значення, поняття, часу та істини, які панують в західному філософському дискурсі.

Важливе місце в концепції письма Ж. Дерріда відводиться ідеї нелінійного письма. Він виступає з критикою поширеного погляду на те, що лінійна послідовність постанови письмових знаків відображає лінійність звукового мовлення. Акту мислення притаманна нелінійність, яка протирічить лінійному письму. Давніші форми письма носили нелінійний характер, але поступово лінійне письмо перемогло як структурно-сумісне з економікою, технікою, ідеологією цивілізації. Але в наш час можна констатувати повернення культури в бік нелінійності. Те, з чим має справу сучасне мислення, не можна подати на письмі лінійно, у формі книги.

Початок ХХ ст. ознаменувався надломом у світосприйманні західної людини: зневіра в ідеалах і цінностях попередньої доби з вірою в абсолютний тріумф розуму, ідеї Прогресу, необмеженість людських можливостей підірвала й ідею історії як цілеспрямованого лінійного руху взагалі. Ідеї єдності простору і часу стали проблематичними.

Означений як постмодерністський, сучасний стан культури відзначається такими ознаками як дискретність, фрагментарність, розсіювання, хаотичність, невизначеність. Таким чином, ні про яку лінійність в сприйманні часу вже мови йти не може. Замість лінії виникає ризома, як символ постмодерністської культури, час втрачає лінійність, розсіюється. Фрагментарність культури, відсутність цілісності, ідеї поступового розвитку роблять зайвою категорію часу як таку, що включає в себе минуле, сучасне та майбутнє.

Головним принципом забезпечення інформацією в сучасному суспільстві є її доступність в необхідний для користувача час. Тобто нині відбувається процес освоєння сучасного. Така тенденція є характерною для культур з циклічним сприйняттям часу, а саме тому все частіше йдеться про неоархаїку.

І якщо метафорою західноєвропейської культури була книга, як цілісна конструкція з лінійною структурою, то в епоху постмодерну нею стає текст, що є не лінійний ланцюг слів, який виражає єдиний, немов би теологічний зміст (повідомлення Автора-Бога), але багатомірний простір, де сполучаються і сперечаються один із одним різні види письма, ні один із яких не є вихідним; текст зітканий із цитат, що відсилає до тисяч культурних джерел. Очевидно, що форма класичної книги вже не відповідає таким вимогам.

Тому можна констатувати той факт, що ми стоїмо на порозі глобальних зрушень, які позначаються на Книзі як єдності матеріального і духовного.

Якої б форми та зовнішнього вигляду не набувала книга, вона завжди була матеріалізованою думкою та словом людини, завжди через видимий образ людина передавала на особливому матеріалі свої думки і слова, і це було книгою, – зазначає видатний російський книгознавець М.М. Куфаєв, стверджуючи тим самим рухливість матеріальної сутності книги.

Тому проголошений кінець книги як культурна метафора не означає кінця книги як форми комунікації. Ю.М. Столяров зазначає, що етимологічний смисл слова книга давно втрачений, і в такому разі її зовнішній вигляд не має значення.

Процес подолання класичної форми книги, розпочатий Ніцше, триває й нині: від експериментів з організацією текстового простору, що передбачає вихід за межі лінійного читання, до змін форми (аудіовізуальні, електронні варіанти). І це, безумовно, є ознакою часу. Кожна епоха вибирає собі уподобані метафори, на які спирається її реальність.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Ліотар Ж.-Ф. Ситуація постмодерну // Філософ. і соціол. думка. – 1995. – № 5-6. – С. 15-38.
2. Филоненко А.С. Книга мира: Европейская культура в зеркале метафоры // Вторая навигация: Философия, культурология, литературоведение. – X., 1997. – С. 122
3. Фукуяма Ф. Конец истории? // Вопр. филос. – 1990. – № 3. – С. 148
4. Постмодернизм и культура (материалы круглого стола) // Вопр. филос. – 1993. – № 3. – С. 15.
5. Генис А. Вавилонская башня: Искусство настоящего времени: Эссе. – М.: Независимая газета, 1997. – С. 136
6. M. McLuhan Counterblast, Harcourt, 1969. - P. 17
7. Шпенглер О. Закат Европы: Очерки морфологии мировой истории. Т. 1. Образ и действительность. – Минск: ООО Попурри, 1998. – С. 202
8. Деррида Ж. Позичії: Бесіди з Анрі Ронсом, Юлією Крістевою, Жаном-Луї Удбіном, Гі Скарпетта. – К., 1994. – С. 23
9. Аверинцев С. Поэтика ранневизантийской литературы. – М.: CODA, 1997. – С. 3
10. Успенский Б.А. История и семиотика (Восприятие времени как семиотическая проблема) // Успенский Б.А. Избр. тр. – М., 1996. – Т. 1. – С. 10-70.
11. Лотман Ю.М. Внутри мыслящих миров: Человек – текст – семиосфера – история. – М.: Языки рус. культуры, 1996. – 447 с.
12. Платон Федр // Платон Диалоги. – Ростов Н/Д., 1998. – С. 303-310.
13. Аверинцев С. Христианская мифология // Мифы народов мира: Энциклопедия. – М., 1992. – Т. 2. – С. 600.
14. Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада. – М.: Прогресс-Академия,

1992. - С. 165.
15. Ляхов В.Н. *Очерки теории искусства книги*. – М.: Книга, 1971. – С. 41-43.
 16. Стаф И.К. *Печатный текст и народная культура // Arbor Mundi*. – 1992. – № 1. – С. 173-182.
 17. Завадская Е.В. *Мир как книга (Образ книги в Апокалипсисе и образы Апокалипсиса в книге) // Книга: Исследования и материалы*. – М., 1990. – Сб. 61. – С. 85-94.
 18. Стаф И.К. – С. 179; Аверинцев С. *Поэтика ранневизантийской литературы*. – С. 213-214.
 19. Маклюэн М. *Прошлобудущее книги // Курьер ЮНЕСКО*. – 1972. – Янв. – С. 16.
 20. Подорога В. *Выражение и смысл: Ландшафтные миры философии: Серен Киркегор. Фридрих Ницше. Мартин Хайдеггер. Марсель Пруст. Франц Кафка*. – М.: Ad Marginem, 1995. – С. 209
 21. Барт Р. *Избранные работы: Семиотика. Поэтика*. – М.: Прогресс, 1994. – С. 384-391.
 22. Деррида Ж. *Конец книги и начало письма // Интенциональность и текстуальность: Филос. мысль Франции XX века*. – Томск, 1998. – С. 218-224.
 23. Найман Е. *Сцена письма и метаморфоза истины // Интенциональность и текстуальность: Филос. мысль Франции XX века*. – Томск, 1998. – С. 205-217.
 24. Derrida J. *De la Grammatologie*. P., 1967. P. 130
 25. Куфаев М.Н. *Избранное: Тр. по книговедению и библиотековедению*. – М.: Книга, 1981. – С. 42-43.
 26. Столяров Ю.Н. *Соотношение книги с иными видами документов // Книга: Исследования и материалы*. – М., 1989. – Сб. 58. – С. 67-79.

Надійшла до редколегії 25.05.2000 р.